

Stockholms tjenestefolk

HANNE ØSTHUS*

Universitetet i Bonn

Paul Borenberg, *Tjänstefolk: Vardagsliv i underordning, Stockholm 1600–1635* (Göteborg: Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet 2020). 319 s.

Utgangspunkt og kilder

Paul Borenbergs avhandling søker å forklare hva tjenestefolksposisjonen betød for drenger og piker i 1600-tallets Stockholm. Tjenestefolk er et forholdsvis populært emne i dagens nordiske historieforskning, men, som Borenberg påpeker, fokuserer denne forskningen først og fremst på tiden etter 1700. Borenbergs undersøkelse tar imidlertid for seg perioden 1600–1635, og fyller dermed en forskningslakune.

Avhandlingen nærmer seg det overgripende emnet tjenestefolk fra tre perspektiv: Utgangspunktet for det første perspektivet er husholdet. Spesifikt undersøker Borenberg antallet tjenestdrenger og -piker, deres fordeling mellom husholdene, deres arbeidsoppgaver, og forholdet mellom tjenere og arbeidsgivere. Det andre perspektivet løfter blikket, og Borenberg søker å nøste opp i tjenestefolks nettverk og kontakter. Dette er avhandlingens mest originale grep. Her er det særlig situasjonen utenfor husholdet Borenberg er interessert i; hvordan drenger og piker ikke bare bør studeres som husholdsmedlemmer, men også inngår i det Borenberg kaller "ett bredere socialt sammenhang" (4). Borenbergs tredje perspektiv undersøker kjønn. Høyst betimelig går kjønnsperspektivet som en rød tråd gjennom avhandlingen, mens de to første perspektivene får egne empiriske kapitler (perspektiv en kapitlene 2–4, perspektiv to kapitlene 5–6).

En uttalt ambisjon i avhandlingen er å få innblikk i fortidens praksiser og hverdagsliv. For å få kunnskap om dette bruker Borenberg særlig rettsprotokoller som kilde, og stiller seg dermed i en nå sterk fellesnordisk sosial- og

* PhD i historia; fakultetsopponent

rettshistorisk tradisjon. Spesifikt bruker han tänkeböcker fra Stockholms stad og Norra förstadens kämnärsrätt og rådstugurätt, der enklere saker ble behandlet i den første og mer alvorlige lovbrudd i den andre rettsinstansen. De trykte og utgitte tänkeböckerna var byskriverens årlig reinskrevne protokoller. Dette fører til visse kildekritiske utfordringer – for hvordan komme til tjenestefolks hverdagsliv gjennom en omarbeidet rettsprotokoll silt gjennom en tyskutdannet byskrivers hånd – men Borenberg redegjør her overbevisende for mange av utfordringene samt valgene han tar.

Funn og resultater

Avhandlingens mange emner gjør det nødvendig å ta for seg avhandlingens fem empiriske kapitler hver for seg. I det første empiriske kapitlet, kapittel 2, kombinerer Borenberg rettsmateriale med en annen kildetype, skattemanntallet ført i forbindelse med betalingen av løsepenger for Ålvsborg festning i 1613. Dette er det eneste stedet Borenberg benytter seg av en annen kildetype enn rettsdokumenter i særlig omfang. Det er et demografisk kapittel som er rimelig klassisk i tjenestefolkklitteratur. Han finner at en tiendedel av Stockholms befolkning var "dräng" eller "piga", med noen flere kvinnelige enn mannlige tjenestefolk. Dette, understreker Borenberg, var minimumstall. Kanskje så mange som hver femte Stockholmer var i tjeneste på begynnelsen av 1600-tallet. Videre viser undersøkelsen at de fleste hushold ansatte tjenestefolk, og at de fleste tjenestefolk arbeidet i hushold alene eller med en til to andre tjenere. I rettsdokumentene har han funnet geografisk opphav eller etnisitet til 137 personer, der Finland forekom hyppigst, fulgt av Svealand. Borenberg mener disse funnene viser hvor viktig Østersjøen og vannveiene var for migrasjonen til Stockholm.

I kapittel 3 undersøker Borenberg hva tjenestefolk gjorde; deres arbeidsoppgaver. Borenberg argumenterer med at dette er viktig nettopp fordi det var gjennom det daglige arbeidet tjenestefolket skilte seg fra husbondsfolket. For å få opplysninger om hverdagens arbeidsoppgaver, bruker han en tilpasset utgave av den såkalte verb-metoden utviklet av *Gender and Work*-prosjektet (GaW) ved Uppsala universitet, der forskeren undersøker hva fortidens individer faktisk gjorde, ikke hvilke titler de hadde.

Alt i alt har Borenberg funnet 418 verb-fraser om tjenestefolks arbeid i tänkeböckerna, der en liten overvekt, 238, ble utført av drenger. Inntrykket fra dette materialet er at tjenestefolk gjorde mye forskjellig arbeid, de var hva Borenberg kaller "allt-i-allo-personal", beredt til å gjøre det som måtte gjøres av forefallende arbeid (s. 116). Dette gjaldt kvinnelige som mannlige tjenestefolk, men Borenberg argumenterer likevel for at arbeidet i stor grad var kjønnnet, selv om dette skillet ikke var absolutt. For eksempel var det vanligere for menn enn for kvinner å stå vakt, og det var vanligere for piker

enn drenger å ta hånd om barn og syke. Drengene tok seg av hestene, mens pikene var ansvarlig for griser, kyr og høns. Pikene vasket huset. Drenger var oftere involvert i varetransport, men både piker og drenger stjal på vegne av husbønder og både drenger og piker solgte varer rundt om i byen. Det kjønne bildet Borenberg tegner skiller seg likevel noe fra resultatene fra GaW, der fleksibilitet og sivilstatus i større grad poengteres.

I kapittel 4 flyttes fokus fra arbeid til relasjonen mellom tjenestefolk og husbønder, til det Borenberg kaller den patriakale husholdsideologi eller "fadersvældet". Hva dette var er særlig basert på utlegninger av hustavlen i *Then Swenska Psalmboken* fra 1695, det vil si 60 år etter perioden Borenberg undersøker. Uttrykk for en slik ideologi synes imidlertid mindre markant i de forholdsvis få og gamle lover som gjaldt for tjenestefolk i Stockholm på begynnelsen av 1600-tallet. Borenberg har heller ikke funnet mange saker som dreier seg eksplisitt om forholdet mellom tjener og husbond, men en del indikasjoner finnes i rettsmaterialet. Blant annet argumenter Borenberg med at allerede tidlig på 1600-tallet ser det ut som ideer om tjenesteplikt og for halv- og helårstjeneste hadde fått gjennomslag. Videre finner Borenberg eksempler på at tjenestefolket mente husbonden hadde et visst ansvar for dem, delvis i tråd med den patriarkale husholdsideologi. Mange av elementene som senere kom til uttrykk i lovgivningen sent på 1600-tallet og 1700-tallet fantes dermed allerede tidlig på 1600-tallet, ifølge Borenberg. En vesentlig forskjell var likevel at tjenestefolk ikke gikk til sak i denne tidlige perioden, i motsetning til hva man finner på 1700-tallet. Det innblikket vi får gjennom disse sakene gir inntrykk av et skjevt maktforhold, der tjenestefolk måtte ha støtte fra andre, enten i nettverket sitt eller i husholdet, for å vinne fram mot husbond i retten.

Nettverk er det neste emnet avhandlingen behandler, nærmere bestemt hvordan tjenestefolk omgikk hverandre og andre utenfor tjenesten. Her undersøker Borenberg sosialisering, lån, tyveri og ære (kapittel 5). Ved hjelp av Joachim Eibachs teoretisering rundt det før-moderne husholdet åpnes perspektivet opp til å se på relasjoner også utenfor og mellom husholdene. Dette er et givende grep, og han demonstrerer at dette kan og bør gjøres oftere. Både tyveri, sosialisering og ærekrenkelses var kjønnet, mener Borenberg, mens lånevirkosomhet ikke synes å ha vært det. Drenger stjal med andre menn, piker stjal med kvinner. Kvinner sosialiserte med kvinner hjemme, drenger drakk med menn på kro. Og mens kvinner angrep andre kvinner verbalt på torget, gikk menn verbalt, men særlig fysisk til angrep på hverandre på kroa.

I kapittel 6 undersøker Borenberg tjenestefolks seksuelle relasjoner. Han finner at kvinnelig tyende utgjorde flertallet i saker som angikk seksualitet, et funn som er i tråd med annen forskning. Seksuelle relasjoner mellom

ugifte tjenestefolk synes likevel å ha vært akseptert, så lenge intensjonen var at paret skulle gifte seg. Borenberg argumenterer med at det lå et ganske stort handlingsrom i tjenestefolks seksuelliv, et handlingsrom han mener var en del av, og ikke i opposisjon til, den patriarkale husholdsideologien: Gjennom å underkaste seg husbondautoriteten kunne tjenestefolket også opptre selvstendig.

Borenbergs argumenter er stort sett overbevisende, og dette er en grundig og nyttig avhandling. Borenberg viser stor fortrolighet med forskningslitteraturen, og evner å forholde seg selvstendig til en rekke viktige forskningsdebatter. I det følgende vil jeg likevel kommentere tre områder som med fordel kunne blitt problematisert ytterligere: teoriutnyttelsen, valget av geografisk område og kategorisering.

Teori og praksis(er)

Avhandlingen gjør eksplisitt bruk av tre teoretiske verktøy; for det første ideologien om det patriarkale hushold, for det andre ideen om at husholdet var en åpen enhet som ikke var avsondret fra, men del av nabolaget, og for det tredje begrepet "praktiker", særlig inspirert av Judith Butlers "performativa praktiker". Teoribruken framstår likevel som underutnyttet, særlig forholdet mellom teoriene. Uttrykk for en patriarkal husholdsideologi blir for eksempel diskutert, men ikke opp mot Butlers praksiser. Det religiøse element, uatskillelig fra den patriarkale husholdsideologien, forblir noe uforløst. Vi får ikke vite om eventuelle direkte henvisninger til Bibelens versjon av denne refereres i retten. Joachim Eibachs teoretisering rundt "das offene Haus" brukes med stort hell for å spore opp tjenestefolks kontaktnett utenfor husholdet og undersøke deres muligheter for selvstendig livsbetingelser, men kunne blitt utnyttet mer, for eksempel ved å undersøke arbeidslag utenfor eller mellom husholdene.²

Praksisbegrepet er knyttet til det gjentakende, det hverdagslige. Faktisk er ordet "vardagsliv" del av avhandlingens undertittel, og Borenberg mener at tjenestefolket "måste studeras i sitt vardagsliv, i de performativa praktiker som skapade, formade og upprätthöll tjänstefolkssystemet i den tidigmoderna staden i stort". (s. 25) Dette er vel og bra, men spørsmålet om hvilke begrensinger kildematerialet legger blir ikke tilstrekkelig vurdert opp mot denne ambisjonen. Begrepet hverdagsliv får stå udefinert, men synes å inneholde Butlers "vardagligt upprepade handlingar" (s. 23). Hvorvidt en handling virkelig blir gjentatt er imidlertid underforstått i avhandlingen.

1. Æresbegrepet behandlet i kap. 5 kan også sies å være et teoretisk verktøy, men holdes utenfor den teoretiske gjennomgangen i kap. 1.

2. Dag Lindström m. fl., "Working together", i Maria Ågren (red.), *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society* (New York 2017) s. 57–79.

Borenberg selv har en hang til det spektakulære, som gjenspeiles i overskriftene og rammefortellingene, for eksempel om bøddeldrenge Mikael Grünewald som sommeren 1602 skar kroppsdeler av Stockholms henrettede for sin husbond.

Location, location, location

Borenbergs undersøkelse er geografisk avgrenset til byen Stockholm, og han understreker at en rekke forhold var spesifikke for akkurat dette stedet. Flere av disse særegenheter knyttes også til tjenestefolks opplevelser, som at byens posisjon som møtepunkt og migrasjonsknutepunkt gjorde at tjenestefolks kontaktnett kan ha vært annerledes enn det var for tjenestefolk på landsbygda. Stockholm blir likevel først og fremst behandlet som case og ikke som noe spesielt. Jeg hadde ønsket meg mer refleksjon rundt hvorvidt stedet ikke bare uttrykker generelle trender i Sverige, men rundt hva som kan sies å ha vært spesifikt for statens viktigste by.

Borenberg gjør videre et poeng av at flere av funnene er gyldige for tjenestefolk generelt, også på landsbygda. Jeg er i utgangspunktet enig i dette, særlig da britisk og fransk litteratur tenderer å sette et skille mellom urbane og rurale tjenere som i liten grad synes spesielt nyttig i Norden. Byperspektivet burde likevel vært viet mer oppmerksomhet. For eksempel ville det vært nyttig med en sammenlikning med andre europeiske byer: En høy kvinneandel, slik Borenberg finner for Stockholm, synes å ha vært vanlig for bytjenere.

Dette har igjen konsekvenser for debatten rundt tjenestefolkssystemets opprinnelse, der det diskuteres hvorvidt det nordvest-europeiske giftermålsmonsteret eller statsbyggingsprosesser var opphavet til tjenestefolkssystemet. Borenberg ignorerer imidlertid at John Hajnals tese, som han henviser til, gjaldt landsbygda. I byer kunne det på den annen side finnes tjenestefolk uten at de var alminnelige i de landlige nærområder.³ Borenberg argumenter med at det allerede på begynnelsen av 1600-tallet hadde etablert seg et system med tjenestefolk i borgerlige hushold i Stockholm. Jeg hadde sett at han hadde brukt dette til å gå mer aktivt inn i debatten og Hajnals tese nettopp ved å se nærmere på by-land-dikotomien som forutsettes, men i liten grad utforskes hos Hajnal.

3. John Hajnal, "Two Kinds of Preindustrial Household Formation System", *Population and Development Review* 8:3 (1982) s. 470 og 473. Hva som er høna eller egget, høy giftermålsalder eller framveksten av tjenestefolkssystemet, i John Hajnals argument om det "simple household formation system" er også mer uklart enn det som kommer fram hos Borenberg. Hajnal argumenter ikke entydig for at høy giftermålsalder var en forutsetning for framveksten av tjenestefolkssystemet slik Borenberg synes å anta, faktisk kan Hajnal tolkes å mene det motsatte: "It seems highly probable that the circulation of servants *made possible* the late age at marriage, for service provided a function for young unmarried adults." (s. 453, min uthevning. Se også s. 478.)

Definisjoner og kategorier

I likhet med mange andre som har studert tjenestefolk, påpeker også Borenberg at dette er en problematisk kategori. I kildene er det ofte vanskelig å skille mellom tjenestefolk, fosterbarn, hjemmeboende barn, etcetera. Borenbergs løsning er å inkludere dem som i kildene benevnes som "dreng" eller "piga". Dette er stort sett et godt grep, men har noen implikasjoner som ikke undersøkes fullt ut. For det første utelukkes de som omtales som tjenere, lakeier og ammer. Denne definisjonen har ført til at avhandlingen får en slagside der yrkestjenere og visse typer hushold, der disse i større grad ville ha arbeidet, utelukkes. For det andre kan dette bidra til en sirkulær forståelse av tjenestefolk, der vår definisjon, som utelukker andre enn unge og ofte ugifte drenger og piker, brukes til å produsere et argument om at tjenestefolk var unge og ugifte.

Borenberg har et forbillidlig eksplisitt forhold til hvordan han kategoriserer, men disse kategoriseringene kan ha fått følger som ikke kommenteres. Arbeid deles for eksempel inn i fem hovedkategorier, som for det meste gir mening. Enkelte klassifiseringer får imidlertid konsekvenser som kan ha ført til at bildet av kjønne arbeidsoppgaver blir forsterket av kategoriseringen selv. For eksempel blir piker som åpner, og dermed passer, døra og piker som vokter ilden i husholdet satt i kategori C "hushållningscentrerte oppgifter" og ikke i kategori A "personcentrerte oppgifter", der "våld, vakt og ordning" inngår som underkategori og der drenger dominerer. Det er gode grunner som ligger bak slike valg, men deres mulige implikasjoner for Borenbergs argumenter om det kjønne arbeid utforskes ikke.

Avslutning

Til tross for disse innvendingene, er dette en utførlig og svært nyttig undersøkelse. Den frambringer ny kunnskap om tjenestefolk på begynnelsen av 1600-tallet. Oppmerksomheten som er viet kjønn gjennom hele oppgaven er mønstergyldig og griper direkte inn i forskningsfronten. Jeg kunne likevel ønsket meg at de teoretiske verktøyene hadde blitt utnyttet mer. Avhandlingen er først og fremst basert på en kildetype, rettsliggjorte konflikter, noe som legger visse føringer på hvilke tolkninger som er mulige.

På den annen side tar Borenberg for seg en ganske stor mengde rettssaker, 819, og evner å sette sammen de mange fragmenter fra levde liv til en forståelig og sammenhengende avhandling. Enkeltindivider løftes fram, og samhandlingen mellom individ, hushold, nabolag og samfunn turneres på en svært lesbar måte. Vi møter, blant mange andre, Måns Köttmåglare, en stakkars bondedreng som ulykkeligvis ble skutt av sine svirebrødre, tusendjevlers-Brita, og piken Elisabeth som hadde blitt forlatt av husband uten mat eller penger til mat. Historie er mennesker, og det kommer fram her.